

Lorestan University

Study and Analysis of Belief in Fatalism in Hafez Ebro's Thought in Legitimizing the Timurid Dynasty

Moslem Soleimani

Associate Professor of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Seyyed Jamaledin Asadabadi University, Asadabad, Hamedan, Iran. Email: m.soleimani@sjau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 30 December 2025
Received in revised form 01
May 2026
Accepted 02 June 2026
Available online 22 June 2026

Keywords:

Historiography,
Timurids,
Zubdat Al Tawarikh,
Hafiz Abru,
Fatalism

ABSTRACT

Objective: The aim of this study is to identify the historiographical thought of Hafiz-i Abru and to examine the influence of providential and deterministic concepts on his perspective in reflecting historical events and composing *Zubdat al-Tawarikh*, with particular emphasis on how fatalistic notions were employed to justify the legitimacy of Timurid rule.

Method: This research adopts a descriptive analytical approach. By examining the historical accounts presented by Hafiz-i Abru in his works particularly *Zubdat al-Tawarikh* and *Majma al Tawarikh* it seeks to analyze both his representation of historical events and the intellectual framework underlying his historiography.

Results: The findings indicate that the representation of events in *Zubdat al-Tawarikh* is structured around three principal axes: state-centrism, elitism, and fatalism. In narrating history, Hafiz-i Abru attempted to describe and interpret events in accordance with the objectives of the ruling elite, especially those of his patron. Moreover, historical symbols and narratives in his thought were shaped by his personal characteristics, literary style, and inclination toward the Timurid tradition. Together, these elements contributed to the formation of a distinct mode of political chronicle writing in his works.

Conclusion: In conclusion, it can be argued that in his historical accounts Hafiz-i Abru remained committed to the prevailing absolute authority of his time and, by employing a providential and deterministic interpretive framework, sought to confer religious political legitimacy upon the Timurid amirs and to justify their rule. Accordingly, his historiography in this period went beyond the mere narration of events and assumed an instrumental function in reinforcing and institutionalizing the discourse of power and the politico religious hegemony of the Timurid dynasty.

Cite this article: Soleimani, M. (2026). Study and Analysis of Belief in Fatalism in Hafez Ebro's Thought in Legitimizing the Timurid Dynasty. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (10), 1-19.

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2050179.1135>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2050179.1135>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

This introduction examines the intellectual and political contexts that influenced the historiography of Hafiz-i Abru. It emphasizes that understanding the thought of any historian requires familiarity with the intellectual climate and dominant discourse of his time. Historiography in the Timurid period was largely state-centered, focusing primarily on political and military affairs and on the role of rulers. Within this context, *Zubdat al-Tawarikh*, written by Hafiz-i Abru, represents one of the historical works composed with an emirate-centered approach aimed at justifying the legitimacy of Timurid rule.

The introduction further notes that many historical statements produced during this period were not merely neutral accounts of events; rather, they were shaped in accordance with the objectives and ideological orientations of the ruling elite. Hafiz-i Abru, as a historian associated with the Timurid court, contributed to the consolidation of this discourse through his historical writings. Finally, the present study focuses on the role of fatalism in legitimizing Timurid rule within the thought of Hafiz-i Abru. It explores the hypothesis that the dominant discourse in *Zubdat al-Tawarikh* is grounded in linking the narration of history with fatalistic beliefs an approach shaped by the intellectual atmosphere of his time and one that could serve political purposes by reinforcing the legitimacy of the ruling power.

Method

This research adopts a descriptive analytical approach. By examining the historical accounts presented by Hafiz-i Abru in his works particularly *Zubdat al-Tawarikh* and *Majma al Tawarikh* it seeks to analyze both his representation of historical events and the intellectual framework underlying his historiography.

Results

The findings indicate that the representation of events in *Zubdat al-Tawarikh* is structured around three principal axes: state-centrism, elitism, and fatalism. In narrating history, Hafiz-i Abru attempted to describe and interpret events in accordance with the objectives of the ruling elite, especially those of his patron. Moreover, historical symbols and narratives in his thought were shaped by his personal characteristics, literary style, and inclination toward the Timurid tradition. Together, these elements contributed to the formation of a distinct mode of political chronicle writing in his works.

Conclusion

This study demonstrates that, in *Zubdat al-Tawarikh*, Hafiz-i Abru was concerned less with the impartial recording of events than with placing history in the service of legitimizing Timurid rule. Through the use of particular vocabulary, expressions, and narrative strategies, he highlighted and justified the actions of the Timurids, while giving comparatively little attention to criticizing their violence, massacres, and other negative conduct. His historiography was

therefore largely descriptive, partisan, and aligned with the interests of his political patrons. The findings also indicate that, in Hafiz Abru's thought, divine providence and destiny played a significant role in explaining political authority. He regarded Timurid rule as a divine gift and interpreted both the transfer and continuity of power as stemming from the will of God. Nevertheless, he cannot be considered an absolute fatalist or strict determinist, since in certain instances he also acknowledged a role for human will and agency. Thus, in his view, historical events were shaped both by human actions and, ultimately, by the overarching force of divine providence.

Overall, Hafiz Abru's historiography represents a synthesis of political legitimation, religious fatalism, and courtly narrative construction. Consequently, scholars must approach his accounts with care and caution when employing them as historical sources.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

بررسی و تحلیل باور به تقدیرگرایی در اندیشه حافظ‌ابرو در مشروعیت‌بخشی خاندان تیموری

مسلم سلیمانی یان

دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه سیدجمال‌الدین اسدآبادی، اسدآباد، همدان، ایران. رایانامه: m.soleimanian@sjau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: شناسایی اندیشه تاریخ‌نگارانه حافظ‌ابرو و بررسی تأثیر انگاره‌های مشی‌تی و تقدیرگرایانه بر نگرش او در بازتاب رخداد‌های تاریخی و نگارش اثر زبده‌التواریخ، با تمرکز بر چگونگی استفاده از تقدیرباوری برای موجه‌سازی مشروعیت حاکمیت تیموری.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۱	روش پژوهش: این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده و با بررسی گزارش‌های تاریخی حافظ‌ابرو در آثار او، به‌ویژه زبده‌التواریخ و مجمع‌التواریخ، تلاش کرده است نحوه بازتاب رخدادها و چارچوب فکری او را تحلیل کند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	یافته‌ها: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بازتاب رخدادها در زبده‌التواریخ بر مبنای سه محور حکومت‌محوری، نخبه‌گرایی و تقدیرگرایی شکل گرفته است. حافظ‌ابرو در روایت تاریخ کوشیده دیدگاه‌های خود را در راستای اهداف طبقه حاکم، به‌ویژه مخدوم خود، توصیف و تفسیر کند. همچنین نمادها و روایات تاریخی در اندیشه او تحت تأثیر ویژگی‌های شخصی، سبک نگارش و گرایش به سنت تیموری قرار داشته و این عوامل در کنار یکدیگر به شکل‌گیری نوعی وقایع‌نگاری سیاسی در آثار او انجامیده است.
کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری، تیموریان، زبده‌التواریخ، حافظ‌ابرو، تقدیرگرایی	نتیجه‌گیری: در نهایت می‌توان گفت که حافظ‌ابرو در گزارش‌های تاریخی خود به قدرت مطلقه موجود التزام داشته و با بهره‌گیری از رویکرد تقدیرگرایانه، به اعطای مشروعیت مذهبی-سیاسی به امرای تیموری و توجیه حکمرانی آنان پرداخته است. بدین ترتیب، تاریخ‌نگاری او در این دوران فراتر از روایت صرف وقایع، کارکردی ابزاری برای تثبیت و نهادینه‌سازی گفتمان قدرت و هژمونی سیاسی-مذهبی خاندان تیموری یافته است.

استناد: سلیمانی یان، مسلم. (۱۴۰۵). بررسی و تحلیل باور به تقدیرگرایی در اندیشه حافظ‌ابرو در مشروعیت‌بخشی خاندان تیموری. *پژوهش‌های نوین در مطالعات*

علوم انسانی اسلامی، (۱۰) ۵، ۱۹-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2050179.1135>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2050179.1135>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

ارزیابی فضای فکری و گفتار مسلط در عصر هر اندیشمندی می‌تواند ما را در فهم بهتر بنیادهای معرفتی وی، و به تبع آن پیامدها و دلالات سیاسی آن یاری نماید. بنابراین تاریخ‌نگاری در پی آن است شرحی منضبط، منسجم و درک‌شدنی را درباره وقایع تاریخی ارائه دهد و دانش تاریخ را از بازگویی حوادث پراکنده به سمتی هدایت کند تا در خدمت شرح و تفسیر سرگذشت جمعی انسان در سیر تکاملی‌اش قرار دهد (رضوی، ۱۳۹۴: ۲۴) ویژگی مهم تاریخ‌نگاری عصر تیموری، حکومت محوری بودن آن می‌باشد. مراد از حکومت محوری توجه به امور حاکمیت و در رأس آن پرداختن به جنبه‌های نظامی و لشکری است. حجم انبوه متون تاریخی در این دوره و بررسی محتوای این قبیل آثار، گویای این حقیقت است یکی از این آثار، زبده‌التواریخ نوشته‌ی حافظابرو می‌باشد که با رویکرد کاملاً گفتمانی امارت محور برای توجیه مشروعیت حکومت تیموری نوشته شده است.

از آنجا که تاریخ‌نگاری که عنصری ذهنی و مفهومی می‌باشد که در هر دوره متناسب با نیازهای خودش بازتولید می‌کند تا بتواند با واقعیت زمانه خود کنار بیاید، برای فهم مؤلفه‌های تأثیرگذار در اندیشه حافظابرو، هم باید گفتارسیاسی مسلط بر جامعه و زمانه وی را شناخت و نیز قصد وی را برای برقراری ارتباط در چنین گفتاری دریافت. هر چند بسیاری از گزاره‌های تاریخی مندرج در این قبیل آثار، گزاره‌های صرفاً تاریخی نیست؛ بلکه به منظور و با اهداف خاصی برای تحقق آرمان و ایدئولوژی طبقه‌ی حاکم نوشته شده است. اگرچه سنگ بنای این اقدام‌ها در عصر تیموریان توسط تیمور و به توصیه‌ی او صورت گرفت؛ اما بخش اعظمی از این اهداف در دوره‌ی جانشینان وی صورت گرفت. یکی از همین افراد که توسط تیمور به دربار تیموری راه یافت و بعد از مرگ وی نیز با هدف تقویت گفتمان امارت محور کار خود را با نگارش کتاب زبده‌التواریخ ادامه داد عبدالله بن لطف‌الله، نورالدین شهاب‌الدین بهدادینی خوافی (۸۳۳ ه.ق) معروف به حافظابرو بود.

نوشتار حاضر تبیین منظومه‌ی باور به تقدیرگرایی در مشروعیت‌بخشی خاندان تیموری را در بینش حافظابرو در دستور کار دارد و این فرضیه را واکاوی می‌کند که: می‌توان مهمترین گفتمان حاکم بر زبده‌التواریخ را تمرکز اصلی وی برای تحقق اهداف حاکمیت در راستای مشروعیت‌بخشی در پرتو باور به اندیشه تقدیرگرایی دانست؛ در همین راستا می‌توان مشاهده کرد که در آثار تاریخی حافظابرو، به‌ویژه زبده‌التواریخ، می‌توان تأثیر فضای فکری و سیاسی حاکم بر دوره‌ی وی را مشاهده کرد؛ فضایی که مؤلفه‌هایی چون مشیت‌گرایی، جبرگرایی و سلطنت‌محوری در آن نقش برجسته‌ای داشته‌اند. وی در چارچوب چنین شرایطی، رویدادهای تاریخی را با رویکردی تحلیلی مورد بررسی قرار داده و در تلاش برای تبیین علل و زمینه‌های وقوع حوادث، گزینش آگاهانه‌ای از گزاره‌های تاریخی داشته است. این نوع نگرش می‌تواند حاکی از تمایل به پیوند دادن تاریخ با مفاهیم تقدیرگرایانه باشد؛ رویکردی که ممکن است در خدمت اهداف خاص سیاسی و تقویت مشروعیت حکومت‌ها نیز قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

مطالعات مختلفی درباره زندگانی، اندیشه‌ها و آثار حافظابرو صورت گرفته است. در این بخش، به بررسی اجمالی پژوهش‌هایی پرداخته می‌شود که به ابعاد مختلف شخصیت علمی و آثار وی پرداخته‌اند؛ با تأکید بر خلأ موجود در خصوص کتاب زبده‌التواریخ بایسنقری. پژوهش‌های مرتبط با زندگی و اندیشه حافظابرو محمد شهری (۱۳۷۹) در مقاله‌ی «نگاهی به زندگی، اندیشه و آثار حافظابرو»، به معرفی اجمالی زندگی و شخصیت علمی وی پرداخته و ضمن تقسیم‌بندی آثار، تحلیل عمیقی از آن‌ها ارائه نکرده است. محبوبه شرفی و معصومه حاجی‌عینی (۱۳۹۴) نیز در مقاله‌ی «بینش و روش در تاریخ‌نگاری حافظابرو»، تمرکز خود را بر اندیشه‌های مذهبی و سیاسی وی، همچون اعتقاد به مشیت الهی و نقش حکام به عنوان نمایندگان اراده‌ی خداوند قرار داده‌اند. خانبابا بیانی (۱۳۴۹) از نخستین محققانی است که در مقاله‌ی «حافظابرو و حقیقت و فواید علم تاریخ از نظر وی»، به اهمیت نگاه وی به تاریخ‌نگاری اشاره کرده است، هرچند بررسی آثار وی در این مقاله نیز

به صورت کلی و گذرا انجام شده است. پژوهش های مرتبط با آثار تاریخی و جغرافیایی غلامرضا امیرخانی (۱۳۹۵) در کتاب «تداوم و تحول در تاریخ نگاری ایران»، با نگاهی کلی به آثار حافظ ابرو، بر معرفی او به عنوان مورخ برجسته و جغرافی دانی توانا تأکید دارد. با این حال، تحلیل دقیق آثار او به ویژه زبده التواریخ بایسنقری صورت نگرفته است. واسیلی بارتولد (بی تا) نیز در مقاله‌ی «حافظ ابرو و آثار او، شرحی اجمالی از زندگی و آثار وی» ارائه داده و تنها به بررسی یکی از آثار جغرافیایی او پرداخته است. سهیلا شکری (۱۳۸۷) در مقاله‌ی «اقتصاد در جغرافیای حافظ ابرو»، نگاهی محدود به دیدگاه های اقتصادی در آثار جغرافیایی وی دارد، اما به سایر آثار تاریخی وی نپرداخته است. خلأ پژوهشی در خصوص زبده التواریخ بایسنقری با وجود پژوهش های یادشده، کتاب زبده التواریخ بایسنقری که مجلد چهارم از مجموعه‌ی مجمع التواریخ سلطانی به شمار می رود، تاکنون به طور مستقل مورد بررسی قرار نگرفته است. در نتیجه، پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل محتوایی، ساختاری و اهمیت این اثر، گامی در جهت پر کردن این خلأ علمی خواهد بود.

زندگی و زمانه

عبدالله بن لطف الله، نورالدین شهاب الدین خوافی (م ۸۳۳ق) مورخ و جغرافی دان بزرگ عصر تیموری متولد خواف یا نیشابور یا هرات، در همدان رشد و نمو یافت (بیات، ۱۳۹۰: ۱۵۴). نویسندگانی چون خواندمیر او را اهل هرات دانسته - اند (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۲۶/۴). در خردسالی جهت کسب علم به همدان کوچ کرده و در نهایت در سال ۸۳۴ق. در زنجان چشم از جهان فرو بست (براون، ۱۳۳۹: ۶۱۳؛ صفا، ۱۳۷۸: ۴۸۹). وی به زبان ترکی جغتایی و عربی آشنا بود و به آن دو زبان شعر می سرود (تهامی، ۱۳۸۶: ۸۷۳/۱-۸۷۲). در روزگار تیمور جزو رجال دربار بود و به عنوان بازیگر شطرنج نیز شهرت یافت (میرجعفری، ۱۳۸۷: ۱۴۸). از مهم ترین حوادث زندگانی حافظ ابرو در زمان تیمور ملازمت و حضور در لشکرکشی ها و یورش های سه ساله و هفت ساله^۲ بوده است (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۸/۴؛ اشپولر و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۳۸). بنابر اعتراف خود مدتی مدیدی در سفرها از خاور تا باختر و از شمال تا جنوب در رکاب امیر تیمور بود و سرزمین های هم چون ماوراءالنهر، ترکستان، دشت قپچاق، خراسان، عراق، فارس، آذربایجان، اران، سودا حلال سواحل دریای خزر، آمل، ساری، جرجان، زابل، کابل و بسیاری از دیگر شهرها و سرزمین ها را در رکاب تیمور دیده است (شهری، ۱۳۷۹: ۱۶۲) در مورد حوادث زمان شاهرخ، ذیل ظفرنامه - شامی اشاره می کند که ملازم اردوی همایون بوده و به دستور شاهرخ^۳ این کتاب را نوشته است (حافظ ابرو، ۱۳۶۸، ج ۱: پانزده، مقدمه). بدین صورت شهرت حافظ ابرو در عصر سلطنت شاهرخ رو به فزونی نهاد و به خدمت بایسنقر شاهزاده هنرمند و هنرپرور راه یافت و از حمایت کامل وی برخوردار شد (صدری افشار، ۱۳۴۵: ۹۳).

فضای زمانه و تأثیر آن بر تاریخ نویسی عصر تیموری

روی کار آمدن قدرت تیموری در ماوراءالنهر مقارن با ظهور سنت تاریخ نگاری جدید در شرق ایران جهت روایت این اعتلای قدرت بود. با این که این سنت تاریخ نگاری از جهت گیری ها و دیدگاه های تاریخ نگاری ایلخانی دور شد، ولی نخستین گروه از نوشته های تاریخی تیموری تا سال ۸۳۴ق. / ۱۳۴۰م. همچنان در اختیار ایرانیان مناطق غربی و مرکزی فلات ایران بود که پیش تر تحت نظارت ایلخانان قرار داشت (اشپولر و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۱۷). اما شکوفایی مراکز شهری شرق ایران همچون سمرقند و هرات در سده نهم / پانزدهم، انگیزه سیاسی، رفاه مادی، فضای فرهنگی و منابع فکری را که لازمه ی تشویق و نگهداری نسل های میانه (۸۷۵-۸۳۴/۱۴۷۰-۱۴۳۰) و پسین (۹۱۶-۸۷۵ / ۱۵۱۰-۱۴۷۰) تاریخ نگاری تیموری بود

۱. در خصوص نام گذاری وی. ر. ک (حمیدی، ۱۳۷۲: ۳۷۳؛ تهامی، ۱۳۸۶: ۸۷۳/۱)

۲. وی در ذکر وقایع سال ۷۸۸ق. ذیل جامع التواریخ رشیدی متذکر می شود که کتاب مکتوبات را در اردوی امیر تیمور نوشته است (حافظ ابرو، ۱۳۶۸، ج ۱: پانزده، مقدمه).

۳. شاهرخ بود که وی را به عنوان مورخ رسمی دربار انتخاب کرده و وظایف علمی مختلف به عهده وی گذاشت؛ از جمله تألیف کتاب هایی در زمینه تاریخ و جغرافیا؛ وی آن کتاب ها را در دو مجلد یکی در باب فارس و دیگری در باب خراسان پرداخته و در سال ۸۲۰ق. به پایان رسانده است (نفیسی، ۱۳۴۴: ۲۲۷) همچنین کتابی در زمینه جغرافیای بلاد اسلام تألیف کرد که گرچه عنوان آن را معلوم نیست اما اهمیت خاص دارد (کراچکوفسکی، ۱۳۷۹: ۴۱۱).

پدید آورد (همان: ۱۱۸-۱۱۷). در تاریخ‌نگاری عصر تیموریان جدای از آن که کمیت جای کیفیت را گرفت، گرایش به ساده-نویسی به اوج رسید. چرا که تیموریان به بیان ساده و روان سرگذشت نیاکان خود علاقه‌مند بودند، در همین عصر بود^۱ که چهره‌ای پُرکار در تاریخ‌نگاری از خود بر جای گذاشت (شرفی و حاج‌عینی، ۱۳۹۴: ۱۱۹). این مکتب جدید تاریخ‌نگاری در دو قالب تاریخ‌نگاری عمومی و سلسله‌ای شکل گرفت، که معیارهای تاریخ‌نگاری عمومی این دوره همان معیارهای سده‌های پیشین بود. یعنی بهره‌گیری از متون تاریخی و گزارش رویدادهای زمانه خود و پیوستگی آن با روش ذیل‌نویسی. که نمونه برجسته‌ی این آثار زبده‌التواریخ حافظابرو می‌باشد (تاگستن و دیگران، ۱۳۸۴: ۳).

هرچند با سقوط ایلخانان، دوره فترت با توجه به تعدد حکومت‌های محلی در گوشه و کنار ایران بخاطر عدم یک حکومت مرکزی منسجم به وجود آمد که باعث پس‌رفت در عرصه تاریخ‌نگاری شد اما در این شرایط حملات پی‌درپی تیمور برای کسب قدرت اوضاع را تغییر داد. وی با تأسیس حکومت تیموریان و ایجاد یک حکومت مرکزی منسجم بار دیگر تاریخ‌نگاری را در اولویت قرار داد. یکی از اهداف مهم فاتحان بزرگ ثبت فتوحات خود برای نسل‌ها و دوره‌های بعد از خودش بود. تیمور نیز به این امر اهتمام ورزید از قرار معلوم دوران تیمور و تیموریان برای آسیای صغیر عصر شکوه و جلال ظاهری بود. غنایم بسیار زیادی که توسط تیمور جمع‌آوری شده بود، به او این امکان را می‌داد تا پایتخت خود سمرقند و زادگاهش شهر کش را بیاراید. تیمور تنها بخشی از اوقات فراغت خود را برای کارهای عمرانی صرف می‌کرد. اما فرزندش شاهرخ تنها به ثمره‌ی پیروزی‌های پدر بسنده کرد و از اشغال‌گری‌های وی روی برتافت. شاهرخ تقریباً در حالت صلح به شکوفایی کشور توجه فوق‌العاده‌ای مبذول می‌داشت و شهرهای مهم امپراطوری را به ابنیه‌ی باشکوه مزین می‌ساخت. دربار چنین امپراطوری نمی‌توانست نظر نیروهای علمی و ادبی را به خود جلب نماید (بارتولد، ۱۳۷۵: ۳۶-۳۵). این حکمرانان شرقی همیشه به حمایت نویسندگان به‌طور اعم و مورخان به‌طور اخص توجه داشته‌اند، و به این وسیله نام خود را جاودانه کرده‌اند.

مضامین و شکل‌شناسی زبده‌التواریخ

عناصر زیباشناختی هر نوشته‌ای را آرایه‌ها و هنجارهای هنری به کار رفته در متن تعیین می‌کند و خواننده با شناختن آنها، می‌تواند به لایه‌های زیرین جملات پی‌ببرد و اهداف نویسنده را کشف کند. بنابراین وجود آرایه‌ها و صنایع ادبی در هر نوشته با ماندگاری اثر در ذهن خواننده یا شنونده مرتبط است؛ زیرا بدین گونه است که زبان بُعد ادبی به خود می‌گیرد (شعبانی، ۱۳۹۲: ۴۳).

براین اساس یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های کتاب زبده‌التواریخ صراحت و صداقت در گفتار نگارنده است. وی در تاریخ‌نویسی شیوه‌ی امانت‌داری را رعایت نموده و در اثرش از هر جا و هر تاریخی که به مصادر آن دسترسی داشته، یاد کرده است (میرجعفری، ۱۳۸۷: ۱۴۸-۱۴۷). به‌طور کلی می‌توان دریافت که حافظابرو از اوضاع و احوال سیاسی دوران خود اطلاعات کافی داشته است. که در نوشته‌های خود تا حد امکان آن‌چه را می‌دیده یا از اشخاص مورد اعتماد می‌شنیده، معتبر دانسته، مورد استفاده قرار داده و به افسانه‌نویسی کم‌تر مبادرت ورزیده است، به عبارتی در منقولات خود جانب حقیقت را نگه‌داشته است (بیات، ۱۳۹۰: ۱۵۶). قابل ذکر است که در کنار نگاه مثبت و تأییدگرایانه حافظابرو نسبت به خاندان تیموری و اقدامات آنان، هر جا که لازم دیده با زیرکی به نکات منفی و خصوصیات آنان نیز اشاره نموده و تاحدودی به روش انتقادی نیز روی آورده است. آنجا که در انتقاد از خشونت خلیل سلطان، خصوصاً قتل عام مسلمانان منطقه‌ی فریومد را با صراحت بیان می‌کند

۴. به‌طور کلی ویژگی‌های اختصاصی تاریخ‌نگاری دوره تیموری در مواردی چون: ۱- نفوذ و راه‌یابی عبارات ترکی و مغولی به کتاب‌های تاریخی ۲- توجه مورخین به شخصیت‌های خاص و بزرگ تاریخی (حماسه‌گرایی) ۳- ادامه‌ی عصر طلایی تاریخ‌نگاری در ایران که از دوره‌ی مغول آغاز شد ۳- رواج ساده‌نویسی تاریخی که با تأکید فراوان تیمور همراه بود ۴- علاقه‌ی فراوان تیمور و جانشینان او به تاریخ‌نگاری و علم انساب ۶- نگارش کتاب تاریخ‌های محلی و اهمیت آن نسبت به دوره‌های قبل و بعد ۷- عدم توجه مورخین تیموری به اوضاع اروپا که در این زمان در حال ایفای نقش مهمی بودند ۸- ارائه گزارش‌های زنده و جاندار توسط مورخین از اوضاع این عصر به‌ویژه فتوحات و اقدامات تیمور ۹- فراوانی آثار موافق و مخالف تیمور دید (میرجعفری و عاشوری‌زاده، ۱۳۸۶: ۸۹-۸۸).

(حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۳/۳۹). هرچند بیان این گونه از وقایع تاریخی هر چند که واقعیت داشته باشد را نمی‌توان نشانه‌ی صداقت گفتار نویسنده دانست.

عوامل و شرایط تحمیل شده بر مورخ و نوع نگاه نویسنده به نکات منفی طبقه‌ی حاکمه می‌تواند نوعی تخریب شخصیت و در پی آن آشکار کردن عدم لیاقت، سیاست و کاردانی در امر حکومتداری در جهت منافع شخص دیگری باشد. چنان که حافظ ابرو هیچ‌گاه خادم خلیل سلطان نبوده، به همین دلیل که در التزام دیگر شاهزادگان و مخالفان او بوده، به ثبت این گونه رویدادها پرداخته است. همو در توصیف و نقد وضعیت در و هرکجا که قتل و غارتی را در راستای تحقق اهداف خود صورت گرفته به تحریر آورده است و می‌نویسد: «چون به تبریز رسیدند، بیراهی آغاز کرده مردم را ناموس می‌بردند به حدی که مردم (شهر) تبریز بسیار از ایشان متوحش و متنفر شدند» (همان: ۳/۶۸-۶۶). حافظ ابرو در ارزیابی عملکرد تیموریان، آنان را مدام مدح می‌کند اما زمانی به کسانی همچون خلیل سلطان می‌رسد به‌رغم تلاش‌های او برای ستایش خاندان تیموری، به بدگویی مشغول شده است. در جایی دیگر حافظ ابرو با وجود آنکه اعتقادی به بیان رشادت و شایستگی‌ها علیه خاندان تیموری ندارد اما سلطان احمدجلایر را به خاطر رفتار جوانمردانه‌ای که در هویزه از خود نشان داده با عباراتی مورد تمجید قرار داده و بدون توجه نمی‌گذرد (همان: ۳/۲۹۲).

شایان توجه است که حافظ ابرو در مقابل همه تمجید و تحسین تیمور زمانی که از حمله وی به قلعه‌ی رامهرمز در بیان خرابی‌ها و غارت‌های تیمور صحبت می‌کند وی را مورد نکوهش قرار می‌دهد «... و قلعه‌ی رامهرمز را به تمام با زمین هموار و همسان ساخت» (همان: ۳/۲۹۴). وی با این روش سعی در بیان معایب و مزایای تاریخی در جهت پیراستن ناسودمندی‌های تاریخی دارد. اما با این وجود، با توجه به نگرش تأییدگرایانه او نسبت به خاندان تیموری و نیروهای خودی، نمی‌توان تاریخ‌نگاری او را بخاطر انعکاس این گونه روایات از نوع انتقادی و آسیب‌شناسانه دانست. از دیگر ویژگی‌های مهم زبده‌التواریخ لحن حافظ ابرو در مورد دشمنان است که از فحوای کلام و شیوه بیان وی می‌توان به گرایش‌های مذهبی او پی برد. آنجا که برخورد با سرداران را نبرد بین اسلام و کفر و نبرد بین «خودی-دیگری» می‌داند. و در مورد سرداران لفظ «صبغه‌ی شیطان و عرصه‌ی خذلان» را به کار می‌برد (همان: ۳/۲۷). می‌توان چنین فهمید که در دیدگاه حافظ ابرو برخورد با سرداران علاوه بر این که جنبه دفع دشمن داشت، جنبه مذهبی هم داشته؛ این در حالی است که در هیچ کجای متن در مورد همه‌ی دشمنان چنین الفاظی استفاده نمی‌کند. بنابراین این دیدگاه افراطی و یک‌طرفانه را می‌توان به نوعی ناشی از طرز تفکر و اعتقادات حافظ ابرو دانست که آن را در تاریخ‌نگاری خود وارد کرده است. هم‌چنین در جای‌جای کتاب که از به عقوبت رساندن دشمنان صحبت می‌کند از لفظ یاسا استفاده کرده است، تا یادآور ارادت خاندان تیمور به چنگیزخان و اخلافش باشد. وی بر این اندیشه است که هرگونه مقاومت و ابا از پذیرش اوامرشاهان به حکم ارتداد و شورش به حساب می‌آید آنجا که می‌نویسد: «... و بقایای سبزواریان را به یاسا رسانیدند» و «... امیر زاده ابابکر جمله را به یاسا رسانید» (همان: ۳/۶۷۰). او ضمن تشریح مباحث فوق با نگرشی واقع‌گرایانه به توضیح علل موثر در این روند می‌پردازد.

وی در این موضوعات می‌کوشد با ریشه‌یابی علت‌های اثر گذار در اجرای یاسا در امر ملکداری را به بحث بکشاند و راهنمای دیگر سلاطین باشد. این مطالب، نشان می‌دهد که نویسنده کتاب خود را با چه دیدگاهی رقم زده و مطالب را در خورشان چه کسانی به رشته تحریر آورده است و زاویه دید او نسبت به موضوعی که به آن می‌پردازد، چیست.

از اهمیت‌های محتویات این اثر، آن است که بسیاری از مطالب آن حاصل دیده‌ها و شنیده‌های خود مولف است. مثلاً آنچه درباره تیمور نوشته است از دقیق‌ترین مطالب پیرامون دوره زندگانی تیمور است؛ با این که وی از روش تجربی و یا شیوه‌ی تاریخ‌نگاری خود صحبتی نکرده، ولی آثار وی به‌تنهایی شاهد زنده‌ای از تلاش‌هایش در بهره‌گیری از نوشته‌های پیشینیان و یافته‌های خودش در یک روایت همبسته و یک‌دست است (اشپولر و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۳۹). از دیگر ویژگی‌های زبده‌اتواریخ برحسته بودن اظهار ارادت حافظ ابرو به تیمور است و از به کار بردن مکرر اصطلاحات و عبارات و عنوان‌های مبالغه‌آمیز و پرطمطراق خودداری ننموده است. با این حال در لابه‌لای اثرش، نتوانسته این ارادت خود را حتی در تکریم شاهزادگان نیز پنهان نماید به عنوان نمونه ذکر بخشی از این ماجرا به زبان خودش، شیفتگی حافظ ابرو به تیمور را بهتر

می‌نمایند «... و امیرزاده ابابکر با وجود کبر سن بنا بر حکم بندگی حضرت صاحبقرانی آنچه وظیفه تعظیم و ادب بود به نسبت امیرزاده عمر بهادر به جا آورد» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۳۵/۳) نکته قابل تامل آن است که این قبیل تمایلات حافظ ابرو، در ایامی که از مقربان تیمور و شاهرخ بوده کمابیش حفظ شده است. در زنجیره‌ی معنایی لغات، واژه‌گانی نظیر این جملات در زبده‌التواریخ برای بیان جایگاه خاندان تیمور فراوان دیده می‌شود که مباحث مطرح شده گوشه‌هایی از تکاپوهای حافظ ابرو را در اعتلای جایگاه تیمور و فرزندانش نشان می‌دهد.

آنچه بر اهمیت زبده‌التواریخ می‌افزاید؛ توجه حافظ ابرو به تمامی حوادث ریز و درشت در عصر تیموری می‌توان دانست؛ آنجا که علاوه بر حوادث و وقایعی که به طور مستقیم به شاهرخ مرتبط است اوضاع سایر مناطق را هم با جزئیات در نظر می‌گیرد. از حوادث مهم و تأثیرگذار در دوره‌ی سلطنت شاهرخ درگیری‌های پیاپی ابابکر بن میرانشاه با قرايوسف قراقوینلو است که حافظ ابرو با جزئیات تمام وقایع را به دقت ثبت کرده است (همان: ۱۷۲-۱۶۶/۳). همچنین درگیری‌های خانوادگی اخلاف عمر شیخ در مناطق اصفهان، کرمان و همدان (همان: ۱۸۳-۱۷۴/۳). کمتر کسی از مورخان و روزگار، به تبیین این مطالب پرداخته‌اند. به عبارت دیگر حافظ ابرو، به روشنگری درباره مباحثی پرداخته که منابع دست‌آوردی در مورد آن صحبت کرده‌اند. این موارد از جمله اطلاعات دست‌اولی هستند که مرجع مورخان در دوره‌های بعدی شدند یکی دیگر از ویژگی‌های زبده‌التواریخ آگاهی دادن از بلایای طبیعی در مناطق می‌باشد که تلفات زیادی به بار آورده‌اند چنانچه در وقایع سال ۸۱۰ ه.ق. از طاعون و وبا در اصفهان خبر می‌دهد «... اتفاقاً در آن ایام در اصفهان وبا و طاعونی پیدا شد که بسیاری از اهالی اصفهان در آن بلا فرو رفتند» (همان: ۲۱۷/۳). در ادامه اوضاع اسف‌بار منطقه را به‌خاطر این بلایا بیان می‌کند «... متوجه درالامان اصفهان شد و قضا را از صعوبت بلای وبا و جفای مفاجا، اهالی شهر و رعایای ولایت چنان نیست و نابود گشته بودند...» (همان: ۲۲۱/۳). مطالب زبده‌التواریخ در این موارد از اهمیت و غنای خاصی برخوردار هستند. حافظ ابرو، عمدتاً خود شاهد و ناظر وقوع رویدادهای بوده که در کتابش مورد بحث قرار داده این نکته خطاهای محتوایی اثر را تقلیل داده و باعث اعتبار کتاب شده؛ با توجه به این امر روشن بودن اهمیت مطالب اثر، مورد استفاده مورخان و نویسندگان بعدی قرار گرفته است.

حقانیت و اتصال حکمران به منبع مشروعیت بخش انعکاس دهنده گرایش تیموری دوستی

حافظ ابرو در انعکاس روایات خود دچار نوعی گرایش تیموری دوستی شده؛ که به حکم موقعیت سیاسی، اداری و تأثیرپذیری فراوان در باورهای اعتقادی وی داشته که انعکاس دهنده تمایلات حاکمیت تیموری بوده بدین سبب در ارزیابی - هایش تأثیرگذار بوده است. این موضوع در همان ابتدای کتاب به‌گونه‌ای از مرگ تیمور صحبت می‌کند گویی تمام مردم از همه‌ی گروه‌ها و طبقات از این حادثه در عزا و ماتم هستند. توصیفاتى که او از شنوندگان خبر ارائه می‌دهد در ابیات زیر کاملاً هویدا است:

به گنگ گشتن و کر بودن آرزومند است   زبان و گوش کسی کین حدیث گفت و شنید
کدام سر چو در گوش او شد این آواز   زگریه دیده‌اش و با خون دل برون ندوید (همان: ۳/۳).

حافظ ابرو سعی کرده علت‌یابی مرتبط با مرگ دشمنان سلطان را با گرایش تیموری دوستی ربط دهد، از جمله این جاهایی که می‌توان دخالت این طرز تفکر حافظ ابرو در نگارش‌اش مشاهده کرد، شرح ماجرای کشته شدن امیر خدایداد است که به‌خوبی صدق می‌کند آنجا که می‌نویسد: «فاما قضیه‌ی امیر خدایداد، چون حضرت ایزد متعال و صانع ذوالجلال که فاعل مختار و قادر قهارست، با وجود «لایسال عما یفعل» عمامه‌ی کبریا و تاج اجتبا بر سر بنده‌ای نهد که مستأهل این سعادت و مستوجب آن کرامت تواند بود، والا مقدمه‌ی «وضع الاحسان فی غیر موضعه ظالم» را نتیجه‌ی منصور نباشد «و ان الله لیس بظلام للعبید» و از جمله سعادت‌آزلی و عنایات لم‌بزیلی درباره‌ی این دولت که به اوتاد خلود و مسامیر ابد مسدود باد، قضیه‌ی امیر خدایداد است که چون بندگی حضرت عنان عزیمت به صوب تسخیر و تدمیر بلاد و اجماد آن طرف گماشت، حق تعالی و

تقدس جمعی از مغولستان برانگیخت تا بی آن که زیادت سعی نموده شود یا ارتکاب مطحوری کرده آید یا خونی ریخته آید، شر آن کفایت کردند» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۲۹۹/۳).

وی با بیان این گونه جملات مرگ دشمنان را نتیجه‌ی مخالفت با سلطان و سلطنت می‌داند؛ حافظ ابرو در ضمن بیان تفصیلی این موضوع چندین بار تأکید می‌کند که مقدر بود که این اتفاق بیفتد. حتی در یکی از این جاها، به صراحت آورده است که: «از امارات دولت حضرت سلطنت شعاری-خلداالله ملکه و سلطانه و اوضح علی العالمین بره و احسانه-یکی آن است که هر کس خلاف او بر دل گذراند، جان نبرد و اگر پشت بر این دولت کرد، محنت و مشقت روی بدو آورد و به هر طرف که توجه نماید، اصناف بلا و انواع عنا استقبال نمود و در ورطه‌ی هلاک و بوته‌ی اشتباک افتاد» (همان: ۴۵۲/۳-۴۵۱). اندیشه حافظ ابرو در این نوع از گزارش‌ها و ربط دادن مسائل فراتاریخی به مسائل تاریخی، سعی در القای حقانیت پادشاه زمانه و برگزیده شدن وی به اراده‌ی الهی تأکید می‌شود و حمایت از اتصال حکمران به منبعی مشروعیت‌بخش و همچنین کم اهمیت شمردن یا نادیده گرفتن دشمنان در مقابله با او می‌باشد. که مواجه شدن با آن عدم، نیستی، مرگ و یا حتی خسران در پی خواهد داشت می‌باشد.

مشاهده می‌شود با توجه به مطالب پیشتر آنجا که در مقابله‌ی شاهرخ با دشمنان به اراده‌ی خداوند در تعیین سلطنت به صراحت اشاره کرده و این گونه به موضوع می‌پردازد: «ملک ملک خدای است عزوجل، به هر که خواهد دهد و از هر که خواهد ستاند» (همان: ۱۵۶/۳-۱۵۴). که مصداق آن «توتی الملک من تشاء و تنزع الملک من تشاء» می‌باشد. در واقع تأکید حافظ ابرو بر مشیت الهی در تعیین سلطان و جانشینی بعد از مرگ تیمور را می‌توان نشانه‌ی فراموشی قوانین یاسا و تمایل سلاطین تیموری به احکام اسلامی دانست؛ وی آشکارا بیان می‌کند که از نظر وی این لطف خداوند است که مستقیماً پادشاهی را عطا می‌کند و مشروعیت حکومت تیموریان را بر پایه ارادت قلبی به آنان قائم به خواست خداوند می‌داند نه چیز دیگری؛ این امر از سوی حافظ ابرو سعی در تبیین جایگاه سلاطین تیموری بر پایه اندیشه‌های اسلامی به عنوان یک الگو مناسب است.

در عبارتی دیگر ضمن توصیف، اطلاعات بسیار ارزش مندی از اوضاع مذهبی، سیاسی و اجتماعی در خلال حوادث ۸۱۱ ه.ق. بیان می‌کند: «هر بنده را که ایزد سبحانه و تعالی به لطف شامل خویش خلعت کرامت و اجتبا پوشانید و بر اصناف نیرایا و کافه‌ی رعایا قادر و آمر گردانید و...» (همان: ۲۷۴/۳-۲۷۳). آشکارتر از این قضایا زمانی است که در دیدگاه وی مخالفت با شاهرخ خسران در پی خواهد داشت «ذلک هو الخسران مبین» (همان: ۵۲۶/۳).

در ادامه سعی شده که این امر را به خواست خدا در مقابل دشمنان وی ربط دهد. در واقع اندیشه‌ی میشت‌گرایی که حافظ ابرو آن را در تمامی مسائل و رویدادها دخیل کرده و بر آن تأکید ویژه‌ای دارد ذهن را به سمتی معطوف می‌کند که سایر عوامل و بسترهای منتج به رویدادهای مرتبط با سلاطین تیموری نادیده انگاشته شوند و یا حداقل کم‌رنگ و خنثی به نظر برسند. به عنوان نمونه وقتی از قتل و عام فجیع مردم در اصفهان (سال ۸۱۷ ه.ق) به دستور شاهرخ صحبت به میان می‌آورد، آن را مورد تأیید الهی می‌داند: «افراط قتل در اصفهان به غایتی رسید که آب زنده رود از خون کشتگان با همه غزارت از حکم طهارت بیرون شد. عاقب الامر امارت رعب و انهزام و علامات ضعف و انکسار بر لشگر عراق ظاهر شد و خلقی نامعدود و عددی نامحصور به قتل آمد. تأیید یزدانی به بشارت فتح و نصرت ندا در داد و روایح ظفر و فیروزی در تبسم آمد. از غریب کوس زرین و نسوای نای روئین صدای «نصر من الله و فتح قریب» به گوش مخلصان دولت رسید» (همان: ۵۴۶/۳-۵۴۵).

در این گونه مسائل نقش عوامل فرازمینی در حوادث و رویدادهایی که عوامل زمینی در آن دخیل هستند متأثر از خلاقیت مورخ و به نوعی موضوعیت دادن به رویدادهای خلاف شرع و عرف بر شیوه‌ی حکمرانی است که حافظ ابرو سعی دارد جایگاه خود را به عنوان مورخ درباری مستحکم، و همچنین تزلزل افکار نسبت به این گونه رویدادها را بزداید. واژه‌های متعددی در تمام صفحات زبده‌التواریخ به چشم می‌خورد که بیان گر همین طرز فکر است؛ با این توضیح که وقتی حافظ ابرو خبری را برای درج در اثرش گزینش می‌کند صرف همین گزینش مبتنی بر نوعی تفسیر ذهنی در نزد وی است که در تعلیل غلبه وجه

توصیفی در تاریخ‌نگاری روایی او کم‌تر به چون و چرا در علت‌یابی وقایع و جریانات تاریخی توجه داشته، که باید آنرا غلبه همان ویژگی یعنی قائل بودن به «مشیت‌الهی» و یک نوع «جبر تاریخی» را ذکر کرد.

سنت‌های ایرانی-اسلامی در اندیشه تقدیرگرایانه حافظ ابرو در باور به برگزیده شدن خاندان تیموری

مطالعه و بررسی مضامین موجود در زبده‌التواریخ این تصور که مؤلف چارچوبی را در تاریخ‌نگاری اش مد نظر داشته، تقویت می‌کند. زیرا در این چارچوب مضامین و اندیشه‌هایی که دربرگیرنده‌ی ارزش‌های اخلاقی، مسؤولیت‌های حکومتی و شرح بسط حوادث و رخدادها می‌باشد (نظام‌الملک، ۱۳۴۰: ۲۸، ۶۱، ۶۸، ۱۶۷، ۲۵۵). گنجانده شده است. در عرصه تاریخ‌نگاری، سنت‌های ایرانی با پیوند و نزدیکی به دین و مذهب با مفهوم یافتن فره‌ایزدی در اندیشه‌ی ظل‌الله ظهور می‌یابد (مجتهدزاده، ۱۳۸۹: ۲۰)

حافظ ابرو توجه ویژه‌ای به میراث سیاسی داشته و در پی بازیابی و تبلیغ انگاره‌های شاه‌آرامانی و آمیختن آن با سنت‌های اسلامی بوده در پی تحقق و بازیابی این مفاهیم حافظ ابرو در سراسر اثر خود از قائل به ظل‌اللهی بودن سلاطین تیموری و مقدر بودن سلطنت آنان بوده و از عباراتی چون «ظل فی ظلّه» (۱۴/۱) «ظل الله فی خافقین» در وصف تیمور (۷/۱) و «سایه آفریدگار» (۳۳/۱) «شعاع فره ایزدی» در وصف شاه‌رخ (۴۴/۱) «سایه رحمت و عنایت یزدان» در وصف بایسنقر (۱/۱).....، در ضمن تبیین وقایع سلطنت تیمور، شاه‌رخ و بایسنقر یاد کرده است. از نشانه‌های اعتقاد حافظ ابرو به برتری سلاطین تیموری و برگزیده شدن آنان برای حکمرانی است. افزون بر این همچنین وی علاوه بر توجه به صفات پسندیده شاه‌رخ به دین‌داری و ارادت وی به علما، فضلا تاکید نموده و می‌نویسد: «بر صوب جام حرکت فرمود و روز جمعه هشتم محرم مذکور آن بقعه‌ی متبرکه به گرد مواکب و نعل مراکب همایون مکلل و مهلل گشت.....» (حافظ ابرو: ۱۱۴-۱۱۳/۳ و ۱۱۸ و ۲۰۰ و ۳۱۰ و ۳۸۵).

در ادامه این مطلب نگارنده علاوه بر آن اردات شاه‌رخ به عرفا را نیز چنین به قلم می‌آورد «حضرت سلطنت (شعاری) به زیارت مرقد منور و مشهد معطر شاه شجاع کرمانی که...» (همان: ۴/۲۰ و ۸۶۸) و احترام به ساداتی هم‌چون سیدشمس‌الدین (همان: ۴/۶۲۱) و شیخ‌الاسلام حسن عطا که شفاعت وی مانع قتل و غارت مردم بدخشان شد را برجسته کرده است «چون سیداحمد بدانجا رسید و شرایط رسالت تقدیم کرد کلمات وعد وعید در ضمیر آن طایفه جای گیر نیامد. جوابی معلول میان ایلی و یاغیگری باز دادند. سیداحمد باز آمد و...» (همان: ۴/۶۷۶). و اعتقادات وی را به امور شرعی و واجب (ماه رمضان) در خلال وقایع تاریخی گوش‌زد می‌کند (همان: ۳/۲۷۳ و ۲۷۵).

حافظ ابرو برای نشان دادن عدالت‌گستری شاه‌رخ حکایاتی از عدالت‌گستری و تظلم‌خواهی وی در قحطی و غلای خراسان نقل می‌کند تا به نوعی جایگاه و محوریت خاندان تیموری به‌ویژه شاه‌رخ را نشان دهد «و در این ایام در خراسان غلای واقع شد که هرگز در هیچ تاریخ نشان نداده‌اند و از پیران و سالخوردگان عمر شمرده نشنیده‌اند که در ایام ماضی و عهود گذشته نرخ اجناس بدین مثابه رسیده باشد، بتخصیص در شهر هرات چنان که یک من گندم به وزن شرع که دو بیست و پنجاه مثقال باشد، به مبلغ سه دینار کپکی رسید که آن زمان آن سه دینار و دو مثقال نقره مسکوک تمام عیار بود، و در این وقت در انبارهای سلطانی غله بسیار بود. حضرت سلطنت شعاری-خلدالله تعالی ملکه و سلطان «الشفقه علی خلق‌الله» پیش خاطر آورده فرمان فرمود که انبارها را در بگشایند و عجزه و مساکین و فقرا را غله فروشند یک من به یک دینار، چنانچه به ثلث آن که مردم در میان یکدیگر به هم می‌فروختند مبلغی غله انبارها بدین بها به فقرا فروختند» (همان: ۱۴۱/۳). تأکید به عدالت و رعیت‌نوازی شاه‌رخ در جای جای کتاب دیده می‌شود (همان: ۳/۵۱۶-۵۱۴: ۴/۶۰۶).

نکته قابل تامل در ردیابی اندیشه ایرانشهری در زبده‌التواریخ و قرار گرفتن اندیشه عدالت شاه‌رخ به عنوان یکی از ویژگی‌های شاه‌آرامانی از سوی حافظ ابرو می‌باشد که تلاش حافظ ابرو در پاسداری و انتقال میراث سیاسی ایرانی را در روایات وی نشان می‌دهد این عمل حتی در مواجهه با دشمنان شکست خورده نیز مشهود است؛ در وقایع سال ۸۱۷ه.ق و فتح اصفهان می‌گوید: «بعد از ظهور عجز اسیران خط «لانثرب علیکم الیوم» بر صفحات احوال ایشان کشید و گناه هر یک به

ذیل عفو و امان ببوشید و به حکم «اذا ملک فاسج» جمله را در حریم عدل و نعیم احسان مأیوداده دقائق بنده پروری و رسوم چاکرنوازی بجای آورد و ...» (همان: ۳/ ۵۵۱-۵۵۰). مشاهده می شود که حافظ ابرو، شاهرخ را در جایگاه سلطان اسلام قرارداده است زمانی که که عدالت گستری و عفو و بخشش و به مظالم نشستن بایسنقر به دستور شاهرخ بحث می کند مفصل تر به این قضیه می پردازد (همان: ۴/ ۶۳۰-۶۲۹). به نظر می آید حافظ ابرو در پی آن است که نشان دهد که خسروانی و فرمانروای فقط بایسته افراد خردمند و عدالت گستری همچون شاهرخ است. این در حالی است که این گونه از توجه در رابطه با سایر شاهزادگان مشاهده نمی شود و صرفاً به وقایع تاریخی می پردازد و نسبت ابعاد دیگر زندگی آن ها بی تفاوت است. بی تفاوتی حافظ ابرو نسبت به حقایق و عدم ارائه ی اطلاعات مبسوط از اصول و شیوه های حکومتداری مناطق مختلف که در تعارض با مخدوم او هستند، نشان گر نوعی خودمحوری در تاریخ نگاری به اقتضای شرایطی است که در آن قرار گرفته؛ که وی را از بیان برخی حقایق عاجز کرده است.

با این توضیحات، باید گفت، هرچند زبده التواریخ بهترین منبعی می تواند باشد که وضعیت حکام و شاهزادگان مناطق مختلف را بعد از مرگ تیمور به خوبی می توان در آن مشاهده کرد (همان: ۳/ ۵۱۳). اما آن چه که در ارتباط با این شاهزادگان دیده می شود، القاب و توصیف های گوناگون نگارنده در قبال هر یک از آن هاست. فقط از فرزندان شاهرخ با القاب و عناوین مختلف هم چون «امیرزاده اعظم عدل جوانبخت مغیبت الحق و الدین الغیبیگ گورکان» یاد می کند (همان: ۳/ ۲۵۳ و ۹۵). تا زمانی که نامی از بایسنقر به میان نیامده این القاب را در مورد الغیبیگ طولانی تر به کار می برد «امیرزاده ی جوانبخت ثمره ی شجره ی دولت نهال باغ سلطنت و عنوان نامه ی اقبال و واسطه ی عقد پادشاهی ...» (همان: ۳/ ۹۱). حتی در زمانی هم که از ضعف وی سخن می گوید به آیات و احادیثی همچون «الفرار مما لایطاق من سنن مرسلین» متوسل می شود (همان: ۳/ ۱۰۳). اما با ظهور بایسنقر در متن این گونه القاب و عناوین به اوج خود می رسد در تصویرسازی از مراسم جشن ختنه ی بایسنقر وقتی سخن می آید؛ اغراق آمیز و متفاوت از بقیه شاهزادگان به ستایش وی می پردازد «مخدوم و مخدوم زاده ی جهان و جهانیان منظور نظر رحمان نور حدیقه ی سلطنت و نور حدیقه ی مملکت شمس فلک السعاده...» (همان: ۳/ ۲۳۷-۲۳۶).

در این نوع از نثر، حافظ ابرو می خواهد خواننده را به بیان اوصاف و احوال از طریق بیانات بلاغی و ادبی سرگرم کند تا با این شیوه قصدش را که شرح واقعه یا اثبات قضیه یا توضیح معینی هرچند کوچک می باشد با شاخ و برگ دادن آن را به شعر و مثل و تشبیهات و استعارات و کنایات بیاراید و جلوه ای از آیین و سنن دیرپای ایرانیان را در جهت ابراز علاقه نسبت به بایسنقر به نمایش بگذارد. به رغم بالا بردن مقام الغیبیگ از نظر وی این بایسنقر است که شایسته ی سلطنت و جهان گیری است «بایسنقر بهادر را که از عهد صبی و اوان طفولیت نسیم صبای شهریاری از ریاض محاسن سیر و مکارم عادات او تنسیم کرده و از مطلع عمر ریحان شباب امارت جهانگشایی و عدو بندی...» (همان: ۳/ ۳۶۳). در این قضیه رابطه ی خادم و مخدومی ایجاب می کند که حافظ ابرو شایستگی، لیاقت، کاردانی و سلطنت را برارنده ی مخدوم خود بداند و از این طریق به اهداف مورد نظر خود نیز برسد. وی در روایت تاریخی از بایسنقر در دوره سلطنت شاهرخ برای رخدادهای مرتبط با بایسنقر اهمیت ویژه ای قائل است؛ حتی با وجود زنده بودن شاهرخ برای وی مقام ظل الهی قائل می شود «فرزند ارجمند و سعادت مند مخدوم و مخدوم زاده جهان و جهانیان سایه ی رحمت یزدان...» (همان: ۳/ ۵۱۱؛ ۴/ ۸۱۱).

این نشان از یک نگاه جدید در سنت سیاسی می باشد که تا کنون در عرصه تاریخ نگاری رواج نداشته و از یک دگرگونی در اندیشه ایرانشهری می توان یاد کرد. چرا که حافظ ابرو در این جملات که برخاسته از ذهنیت اوست بنیادی ترین رکن اندیشه ایرانشهری «ظل الهی» را به تایید الهی بایسنقر پیوند می زند و وی را بایسته خسروی می داند و دیگر شاهزادگان که فقط با لفظ «امیرزاده» از آن ها یاد می کند می بایست که چراغ خود را با نور وی روشن نگه دارند (همان: ۳/ ۳۴ و ۴۳ و ۵۴). این قبیل اعتقادات وی به سلاطین تیموری در برخی قسمت های کتاب، آنچنان صریح و قاطع بیان می کند که تردیدها را کم رنگ می سازد حتی مشاهده می شود که حافظ ابرو از مهارت ادبی اش، برای بیان تاریخ و حوادث بهره برده است. با این حال بعضاً از این توانایی و مهارت ادبی اش برای ابراز علاقه به برخی شخصیت ها سود جسته است. یک نمونه تاثیرپذیری حافظ ابرو از محیط پیرامونش و فاصله گرفتن او از بیان بی طرفانه ی تاریخ، در عبارت پردازی های جهت دار مطالب مربوط

به اعتراض مردم اصفهان در مقابل ظلم و ستم وارده تیمور ضمن وقایع سال ۷۸۹ه.ق به آن‌ها و قتل و عام مردم ظهور و نمود پیدا کرده است. «جماعتی از اوباش و ارادل به تسویل شیطانی خروج کردند و از عاقبت کار اندیشه ناکرده محصلان را ... کشتند» (۶۶۶/۲-۶۶۷) و در ادامه با آوردن این بیت در صدد تأیید اعمال تیمور و تأمین کننده مقاصد حاکمیت برآمده:

مثل زند که صد ساله ظلم و جور ملوک به از دو روزه شر و شور هرج و مرج عوام (۶۶۸/۲).

در واقع هدف اصلی حافظ ابرو تأییدی است بر قتل و غارت رعایا معترض حتی اگر به آن‌ها ظلم شده باشد، چنان که قتل و غارت‌های را به گونه‌ای بیان می‌کند که جز این کار چاره‌ای نبوده است؛ گویی در نظر حافظ ابرو اگر سرکوب هم نبود و سیاست در کار نبود، کیاست راه به جایی نمی‌برد و امور مختل می‌شد و آسودگی از میان می‌رفت. بنابراین دور باطلی در این میان رخ می‌داد که خشونت زاینده خشونت بود و بی‌خشونت، مولد سرافرازی و گردن‌کشی و طغیان که می‌بایست با خشونت سرکوب شود. وی در این شیوه از تاریخ‌نگاری نقطه ثقل روایات را حاکمیت قرار می‌دهد. باورمندی حافظ ابرو نسبت به اعمال و رفتار سلاطین در سیاست کردن مردم را می‌توان در راستای مشروعیت بخشی او بر مبنای اندیشه‌ی ظل‌الهی دانست که به نوعی متأثر از تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نویسی درباری و رسمی ایران در تمام ادوار بوده است. بی‌شک این دیدگاه‌ها و مضامینی که حافظ ابرو بر آن‌ها تأکید دارد در اندیشه تاریخ‌نویسی ایران ریشه‌ای کهن دارد.

اندیشه تقدیرگرایی و مشروعیت بخشی به خاندان تیموری

نکته‌ای که باید انگشت تأکید بر آن نهاد، این است که روش، همواره مبتنی بر بینش است؛ از آنجا که بینش این نظرگاه مبتنی بر سلطه‌ی فراتاریخ و آسمانی است، دیگر نباید انتظار تبیین‌های زمینی داشت. چنانکه حافظ ابرو با مرگ تیمور و روی کار آمدن جانشینان وی روند خاصی از نگارش حوادث را در پیش گرفته و با شیوه‌ی سال‌شماری و جزئیات تمام رویدادها حوادث مرتبط با رأس هرم قدرت را تا پایان سال ۸۳۰ه.ق به رشته‌ی تحریر در می‌آورد.

تقدیرباوری به عنوان یک انگاره‌های اساسی چنان با جان تاریخ‌نگاری و بینش حافظ ابرو آمیخته است که می‌توان آن را واسطه‌العقد آن دانست؛ گاه به عنوان ابزار سنجش رویدادها توجیه وقایع را نزد وی فراهم می‌کند. چنانکه وی در عبارتی حتی به دنیا آمدن تیمور را بر مبنی تقدیری الهی در جهت «حق سبحانه و تعالی... به کمال قدرت بی‌چون اسباب آن سعادت را در آن مولود همایونی ظاهر فرمود و مخایل دولت ابد پیوندا در آن ساعت میمون مقرر گردانید» (۴۵/۲) هرچند باور به تقدیرگرایی در تاریخ‌نگاری حافظ ابرو از حکومت رسیدن شاهرخ با وضوح و صراحت آورده است؛ به گونه‌ای که، حتی به حکومت رسیدن وی را، بر اساس ارادت بی‌چون و مشیت صانع کن فیکون می‌داند. چنانکه در تبیین آن با ابیاتی تلاش می‌کند که تاثیر قضا و قدر را به اوج خود رسانیده و تکرار نماید:

اگر ایزد تو را دادست منشور همه دنیا را وگر یزدان تو را کردست دارای همه کیهان (همان: ۳۸۱/۳).

یکی از مفصلترین اظهارات بر پایه‌ی باور به تقدیر را در تاریخ‌نگاری وی، به‌خوبی در مشکلات و درگیرهای بر سر جانشینی تیمور تا قدرت‌گیری خلیل سلطان را با جزئیات می‌توان مشاهده کرد؛ آنجاییکه که در این رقابت‌ها و قدرت‌گیری خلیل سلطان عقاید حافظ ابرو مبنی بر مشیت‌الهی در تعیین سلطان برجسته است، وی بیان می‌کند که: «اما حاکم محکمه‌ی ازل خاتم عدل و صارم فضل به یسار و یمین با یمین و یسار شاه و شاهزاده اعظم نبوی الاخلاق و ملکی الشیم نصیر حق و الدنيا و الدین خلیل سلطان بهادر مقرر گردانیده...» (همان: ۱۲/۳). تقدیرگرایی در اندیشه‌ی حافظ ابرو چنان جلوه‌گر شده تا بر نقش و عوامل موثر در قضایای مختلف سرپوش گذارد، که همین ویژگی باعث شده در جریان مسائل جانشینی تیمور، وی تقدیرگرایی را مبنای خلق، قتل، بی‌لیاقتی سلاطین در امرحکومت‌داری و... قرار دهد. این روند تا پایان کار وی ادامه پیدا کرده است. با اعتقاد به این اندیشه در زبده‌التواریخ همواره بد اندیشان سلطان و سلطنت کاری از پیش نمی‌برند (همان: ۱۲۲/۳). گاه این باورها ترکیب می‌شد و این مسئله به پیچیده‌تر شدن مؤلفه‌های ذهنی نزد حافظ ابرو می‌انجامد؛ اما اساساً دو عنصر

التزام به قدرت موجود و تقدیرباوری، پیوندی عجیب با یکدیگر در تاریخ‌نویسی حافظ‌ابرو دارند. به نظر می‌رسد حافظ‌ابرو از شعر نیز برای درک معانی و حوادث تاریخی بهره‌گرفته است. حافظ‌ابرو در رابطه با مرگ تیمور و بقای ملک او بیان می‌کند:

گل گرچه دریغ کز چمن رفت و چو رفت - سرسبزی گلبن چمن باقی باد (۴/۳)

در اندیشه حافظ‌ابرو این‌گونه توصیف‌ها تلاشی در جهت متقاعد کردن و ایجاد فضایی باز برای خاندان تیموری می‌باشد که نه براساس انساب بلکه برپایه یک نوع جهان‌بینی که هواداری و دل‌بستگی حافظ‌ابرو برپایه برداشتی فراسرزمینی و فرا قومی از خودی‌ها که نشان دهنده گوشه‌هایی از تکاپوهای حافظ‌ابرو را در اعتلای تیموریان می‌باشد که در آن سرسپردگی به حضور و قدسیت خدا، جای خود را به سرسپردگی به حضور و قدسیت شاه به مثابه‌ی سایه‌ی خدا در تاریخ دودمانی می‌دهد که با صبغه‌ی رسمی و فرمایشی (درباری) همواره راه اغراق در پیش می‌گیرد. که در آن تحلیل رویدادها جای خود را به احاله‌ی آن‌ها به امری ماورایی، قدسی و فراتاریخی داده است. هرچند نسبت دادن چنین جملاتی پرطمطراق به تیمور در سراسر کتاب دیده می‌شود شاهد دیگر از آفرینش روایات معنا دار رخدادها در زبده‌التواریخ هنگامی به کار گرفته است که پای دفاع از جانشینان تیمور در میان است با توصیف‌های هم‌چون: «اگر ماه چهارده فرو رفت آفتاب جهانتاب برآمده است» (همان: ۴-۸/۳)؛ جانشینان وی را به حفظ بنیاد حکومتی که تیمور بنا نهاد تحریک می‌کند. حافظ‌ابرو به‌رغم تمجید از جانشینان تیمور همچنان برای تیمور جایگاه رفیع ظل‌الهی در نظر دارد و با عناوینی مانند «خدا‌یگانی» از او یاد می‌کند، که جز خدمت به خلق نکرده است (همان: ۸/۳). این در حالی است وی این‌گونه القاب را برای مخدمانی به کار برده که در رکاب آن‌ها بوده، چرا که برای شاهرخ هم چنین لقبی در نظر می‌گیرد «چون مضمون این قضیه‌ی عز عرضه گشته و کرامت استماع یافت، رای اعلا‌ی خدا‌یگانی همت ...» (همان: ۳۶۳/۳). و در واقعه‌ی فتح سمرقند در سال ۵۸۱۳ ق به‌طور مستقیم شاهرخ را سایه‌ی آفریدگار (ظل‌الله) معرفی می‌کند «... خدا‌یگانی که به حق جهاندار و به تحقیق سایه‌ی آفریدگار است، ...» (همان: ۳۸۱/۳).

باورمندی به امر قدسی چنان ابزار سنجش را در نزد حافظ‌ابرو تحت الشعاع قرار داده که حتی در التفات و گزینش رویدادهای تاریخی تأثیر ژرفی گذاشته و در برآوردن وظیفه‌ی اصلی مورخ که به دست دادن تصویر روشنی از حقیقت می‌باشد؛ تأثیر داشته است. نکته قابل تامل اینکه جای تردید نیست که حافظ‌ابرو دست به نگاری تاریخ رسمی زده است؛ اما آنچه مشاهده می‌شود وی تحت تأثیر حافظه جمعی خود که حاصل میراث جامعه ایرانی می‌باشد قلم فرسایی کرده و به دنبال ایجاد روایتی معنا دار از این قالب نظری بوده که همان باز سازی گذشته به هنگام بحران‌ها می‌باشد که بواسطه باز تفسیر سمبل‌ها و مفاهیم گذشته در قالبی نو قرار است انجام شود.

نتیجه‌گیری

نوشتار حاضر به اجمال، نخست به قلمرو تاریخ‌نگاری حافظ‌ابرو و سپس مبانی و اصول حاکم بر آن پرداخته و در ادامه تلاش شد تا با نگاهی کلی و گذرا، اندیشه غالب در تاریخ‌نگاری دوره مورد پژوهش و ویژگی این نوع از تاریخ‌نگاری و همچنین تأثیر فضای زمانه در طراحی بینش و روش حافظ‌ابرو بررسی نماید. بررسی زبده‌التواریخ نشان می‌دهد که تمرکز اصلی حافظ‌ابرو بر تحقق اهداف حاکمیت در راستای مشروعیت‌بخشی بوده است. زنجیره‌ی معنایی واژگان، عبارت‌ها و گزاره‌ها به قصد برجسته‌سازی اقدام‌های خاندان تیموری دلیل بر این گواه است. این نوع نگاه با توجه به تداوم آن در سراسر زبده‌التواریخ حایز اهمیت است. در حقیقت حافظ‌ابرو با این روش نوعی اندیشه را طراحی کرده است. هرچند امکان‌ها و محدودیت‌های تاریخی تاریخ‌نویسی به حافظ‌ابرو این اجازه داده تا نوع خاصی از متون را تولید کند که از مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری موجود تبعیت کند و تولید تاریخ‌نگاری خارج از آن را غیرممکن ساخته. بدین‌گونه، که اندیشه تاریخ‌نویسی موجود از طریق اعمال سلطه‌ی مؤلفه‌های خود در متونی چون زبده‌التواریخ نشان داده و موجودیت خود را حفظ می‌کند. اما نقدی که بر وی می‌توان داشت که از هرگونه توبیخ، تهدید و انتقاد نسبت به کشتارها و قتل‌عام‌های سلاطین تیموری، زبان فروبسته شاید بتوان گفت آن چه حافظ‌ابرو به نگارش درآورده، همان چیزی است که از او خواسته‌اند و نه چیز دیگر و قلم او در خدمت مخدمانش

بوده و کارها، نبردها، قتل‌عام‌ها و هزاران مورد دیگری را که آنان مرتکب شده‌اند، با مصداق خوب به تصویر کشیده تا مورد لطف ارباب خود قرار گیرد و سعی کرده طوری قلم‌فرسایی نماید تا داستان این مجمل به مذاق آنان خوش آید مهمترین ضعف بینش تاریخ‌نگاری وی غلبه وجه توصیفی در تاریخ‌نگاری می‌باشد؛ و اینکه کمتر به چون و چرا در علت‌یابی وقایع و جریان‌های تاریخی توجه می‌کرده، که باید آن‌را ناشی از یک نوع «جبر تاریخی» ذکر کرد. اراده‌ی ماوراء فقط در تبیین رویدادها تنها در توجیه پیروزی‌های شاه مورد التفات قرار می‌گیرد، که هر نوع پیروزی و کامیابی شاه به امری آسمانی و قدسی منتسب می‌شود. از این‌رو هرگونه ابزار سنجش در درستی رویدادها نیز صبغه‌ی ماورایی، آسمانی و قدسی دارد در نزد حافظ ابرو که پایه هر توجیه، مدح و ثنای حامیان از سوی حافظ ابرو و انکار وقایع و اموری از این قبیل روایات قرار گرفته است.

توجه به این نکات پژوهشگر تاریخ را در دو عرصه یاری می‌کند، یکی عرصه نقد، که در این عرصه پژوهشگر به نقد گزارش‌های مخالف واقع حافظ ابرو اقدام می‌نماید که بیشتر در حوزه توجیه، مدح و ثنای حامیان خویش و انکار وقایع قرار می‌گیرد. دیگر عرصه تحلیل، به پژوهشگر یادآور می‌شود که او با حوادث محض رو به رو نبوده بلکه با گزارش‌هایی از حوادث مواجه است که از صافی ذهن یک باورمند (توجیه، مدح و ثنای حامیان خویش) عبور کرده است. از این‌رو در تحلیل و داوری خود باید نهایت احتیاط را داشته باشد تا از مرز انصاف و اعتدال خارج نشود.

به سلطنت نشستن سلاطین تیموری از موضوعاتی است که بیشترین انعکاس تفکرات مشیت‌گرایانه مورخ در آن دیده می‌شود. در واقع، او همانند بسیاری از مورخان اسلامی، اعتقاد دارد حاکمیت سیاسی هدیه‌ای الهی است که خداوند به هر کس که بخواهد واگذار می‌کند؛ بنابراین، عوامل انسانی در ایجاد و یا نفی آن نقش مؤثری ندارند، چنانکه می‌نویسد «ملک ملک خدای است عزوجل، به هر که خواهد دهد و از هر که خواهد ستاند» مهمترین علت انتقال قدرت را به تیموریان، خواست و اراده‌ی پروردگار می‌داند همو با استناد به آیه «وتوتی الملک من تشاء و تنزع الملک من تشاء»، ماندگاری قدرت را در خاندان تیموری دانسته، پس از مرگ تیمور نیز از دیدگاه او، اراده‌ی خداوند بر جانشینی فرزندان و نوادگان تیمور تعلق گرفته است. بنابراین، هرگونه تلاش انسانی در این راه باطل است. با مطالعه در اثر حافظ ابرو می‌توان چنین برداشت کرد که او با یک رهیافت و تفکر خاص سیاسی به تاریخ‌نگاری روی آورده است اما نگاه همراه با قداست وی به سلاطین تیموری و جایگاه آنان؛ به حوادث تاریخی به نثر حافظ ابرو در زبده‌التواریخ ویژگی‌های خاصی بخشیده. هدف اصلی حافظ ابرو در کنار این اهداف و منافع شخصی، نگارش کتابی است شبیه کتاب‌های اندرزنامه‌ها به قصد تهذیب و تربیت ممدوحش و یا طبقه‌ی حاکمه. بنابراین، برای رسیدن به مقصود از هر نوع داده‌های تاریخی و غیرتاریخی، استفاده کرده است. بدین ترتیب، مشاهده می‌شود گرچه مشیت‌گرایی در کانون منظومه‌ی فکری حافظ ابرو قرار داشته نمی‌توان وی را تقدیرگرایی مطلق و به معنای خاص کلمه دانست. موارد گفته شده حکایت از این دارند که حافظ ابرو تقدیرگرا و جبرگرای مطلق نیست، بلکه به اراده و خواست انسان نیز معتقد است. از نظر حافظ ابرو، وقایع تاریخی تا حدی برآیند کنش و واکنش رفتارهای انسانی است. گرچه حافظ ابرو خواننده را به به کارگیری خرد و اندیشه در زندگی فردی و اجتماعی‌شان فرا می‌خواند و در تبیین مسائل تاریخی، واقع‌گرایی و تجربه‌گرایی را که خود برآیندی از خردگرایی مورخ است، به طور نسبی به کار برده است، در نهایت، به غلبه‌ی مشیت الهی معتقد است. نکته‌ای که باید بدان توجه کرد، اینکه با دقت در نوشته‌های حافظ ابرو متوجه می‌شویم که حافظ ابرو قضا و قدر را بیشتر در تبیین امور کلی و عام حکومت تیموریان به کار برده است و غلبه‌ی تقدیر و قضای الهی را بیشتر در این موارد می‌بیند. حافظ ابرو در ایجاد پشتوانه‌ی الهی برای حکومت تیموریان حق حکومت سلاطین تیموریان را مبتنی بر خواست و اراده‌ی الهی می‌داند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به شکل زیر است:
نویسندگان به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ابرو، حافظ. (۱۳۸۰). زبده‌التواریخ، مقدمه، تصحیح و تعلیقات سیدکمال حاج‌سیدجوادی، ج ۱ و ۳ و ۴، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. ادکائی، پرویز. (۱۳۷۳). تاریخ‌نگاران ایران، تهران: بنیاد موقوفات ایرج‌افشار.
- اشپولر و دیگران. (۱۳۸۸). تاریخ‌نگاری در ایران، ترجمه‌ی یعقوب‌آزند، تهران: نشرگستره.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). «حافظ ابرو و آثار او»، ترجمه: لیلیا بن‌رشته، فصلنامه علمی-پژوهشی فرهنگ، شماره مسلسل ۱۹.
- براون، ادوارد. (۱۳۳۹). از سعدی تا جامی، ترجمه و حواشی علی‌اصغر حکمت، تهران: ابن‌سینا.
- بیات، عزیزالله. (۱۳۹۰). شناسائی منابع و مأخذ تاریخ ایران، تهران: امیرکبیر.
- بیانی، خان‌بابا. «حافظ ابرو و حقیقت و فواید علم تاریخ از نظر وی»، بررسی‌های تاریخی، سال ۵، شماره ۴.
- تاکسن و دیگران. (۱۳۸۴). تیموریان، ترجمه و تدوین یعقوب‌آزند، تهران: مولی.
- تهامی، غلامرضا. (۱۳۸۶). فرهنگ اعلام تاریخ اسلام، ج ۲، تهران، شرکت سهامی انتشار ج ۴، زیر نظر محمددبیرسیاقی، تهران، خیام.
- حسین میرجعفری و عباس عاشوری‌زاده. (۱۳۸۶). تاریخ‌نگاری و تحولات آن در ایران و جهان، تهران، پیام‌نور.
- حسینی، غیاث‌الدین بن‌همام‌الدین. (خواندمیر). (۱۳۵۳)، حبیب‌السیرفی‌الخبار بشر، مقدمه‌ی جلال‌الدین همائی.
- حمیدی، جعفر. (۱۳۷۲). تاریخ‌نگاران، تهران، دانشگاه شهیدبهشتی.
- خوافی، احمدبن محمد. (۱۳۴۱-۱۳۳۹). مجمل فصیحی، ج ۲، تهران، محمود فرخ.
- رضوی، سیدابوالفضل. (۱۳۸۶). تاریخ‌نگاری اسلامی-ایرانی و جایگاه تاریخ‌نگاری جهانی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۱۴-۱۱۵ آبان و آذر.
- رضوی، ابوالفضل. (۱۳۹۴). درآمدی بر تاریخ‌نگاری ایرانی-اسلامی، تهران، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- رویمر و دیگران. (۱۳۸۷). تیموریان، ترجمه‌ی یعقوب‌آزند، تهران، جامی.
- شرفی، محبوبه و معصومه حاج‌عینی، (۱۳۹۴). «بینش و روش در تاریخ‌نگاری حافظ ابرو»، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۲۴.
- شکری، سهیلا. (۱۳۸۷). «اقتصاد در جغرافیای حافظ ابرو»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا.
- شوهانی، سیاوش. (۱۳۸۹). پارادایم تاریخ‌نویسی در ایران: الگویی از تاریخ‌نگاری هزارساله از اواخر قرن سوم تا برآمدن جنبش مشروطه‌خواهی، مطالعات تاریخ اسلام، سال دوم/شماره‌ی ۶، ۷۵-۱۰۲.
- شهری، محمد. (تابستان ۱۳۷۹). «نگاهی به زندگی، اندیشه و آثار حافظ ابرو، خراسان پژوهی»، شماره ۱، پیاپی ۵، ۱۵۵-۱۷۲.
- صدری‌افشار، غلامحسین، (۱۳۴۵)، تاریخ در ایران؛ شرح احوال و معرفی آثار مورخان و جغرافی‌دانان ایران، تهران، ابن‌سینا.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات ایران، تلخیص محمدترابی، ج ۴، تهران، فردوس.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ. (۱۳۷۹). تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
- مجتهدزاده، پیروز. (۱۳۸۹). «هویت ملی و تاریخ‌نگاری»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۴۴، ۱۸-۲۳.
- میرجعفری، حسین. (۱۳۸۷). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره‌ی تیموریان و ترکمنان، تهران، سمت.
- نظام‌الملک، حسن بن علی. (۱۳۴۰). سیرالمولک (سیاست‌نامه) تصحیح هیوبرت داراک، تهران انتشارات علمی فرهنگی.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم، ج ۱، تهران، فروغی.
- نوذری، حسینعلی و مجید پورخداقلی. (۱۳۸۹). «روش‌شناسی مطالعه اندیشه‌سیاسی: متدولوژی کوئنتین اسکینر»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، شماره یازدهم.

References

- Abbru, Hafiz. (1380/2001). *Zubdat al-Tawarikh*. Introduction, edited and annotated by Seyyed Kamal Haj-Seyyed Javadi (Vols. 1, 3, 4). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Azhand, Ya'qub (Trans. & Comp.). (1384/2005). *The Timurids*. Tehran: Mowla.
- Bartold, Vasili Vladimirovich. (1375/1996). "Hafiz-i Abbru and His Works." Translated by Leila Bon-Rashteh. *Farhang Quarterly*, Serial No. 19.
- Bayani, Khanbaba. "Hafiz-i Abbru and the Truth and Benefits of the Science of History from His Point of View." *Barrasiha-ye Tarikhi [Historical Studies]*, 5.(۴)
- Bayat, Azizollah. (1390/2011). *Identification of the Sources and References of Iranian History*. Tehran: Amir Kabir.
- Browne, Edward G. (1339/1960). *From Sa'di to Jami*. Translated and annotated by Ali-Asghar Hekmat. Tehran: Ibn Sina.
- Hamidi, Jafar. (1372/1993). *Historians*. Tehran: Shahid Beheshti University Press.
- Khafi, Ahmad ibn Muhammad. (1339–1341/1960–1962). *Mujmal-i Fasihi* (Vol. 2). Tehran: Mahmoud Farrukh.
- Krachkovsky, Ignatii Iulianovich. (1379/2000). *History of Geographical Writings in the Islamic World*. Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Majtahidzadeh, Pirouz. (1389/2010). "National Identity and Historiography." *Ketab-e Mah-e Tarikh va Joghrafiya [History and Geography Book of the Month]*, No. 144, pp. 18–23.
- Mirjafari, Hossein. (1387/2008). *History of the Political, Social, Economic, and Cultural Developments of Iran during the Timurid and Turkmen Periods*. Tehran: SAMT.
- Mirjafari, Hossein, & Ashurizadeh, Abbas. (1386/2007). *Historiography and Its Developments in Iran and the World*. Tehran: Payam-e Noor University Press.
- Nafisi, Sa'id. (1344/1965). *The History of Poetry and Prose in Iran and in the Persian Language up to the End of the Tenth Century* (Vol. 1). Tehran: Foroughi.
- Nizam al-Mulk, Hasan ibn Ali. (1340/1961). *Siyar al-Muluk (Siyasat-nameh)*. Edited by Hubert Darke. Tehran: Elmi Farhangi Publications.
- Nozari, Hossein Ali, & Pourkhodaqli, Majid. (1389/2010). "The Methodology of Studying Political Thought: Quentin Skinner's Methodology." *Specialized Quarterly of Political Science*, No. 11.
- Razavi, Seyyed Abolfazl. (1386/2007). "Islamic-Iranian Historiography and the Position of World Historiography." *Ketab-e Mah-e Tarikh va Joghrafiya [History and Geography Book of the Month]*, Nos. 114–115.
- Razavi, Seyyed Abolfazl. (1394/2015). *An Introduction to Iranian-Islamic Historiography*. Tehran: Research Institute of Culture and Islamic Thought.
- Roemer, H. R., et al. (1387/2008). *The Timurids*. Translated by Ya'qub Azhand. Tehran: Jami.
- Safa, Zabihollah. (1378/1999). *History of Persian Literature*, abridged by Mohammad Torabi (Vol. 4). Tehran: Ferdows.
- Sadri-Afshar, Gholamhossein. (1345/1966). *History in Iran: Biographical Accounts and of Iranian Historians and Geographers*. Tehran: Ibn Sina.
- Shahri, Mohammad. (1379/2000). "A Look at the Life, Thought, and Works of Hafiz-i Abbru." *Khorasan Pazhuhi [Khorasan Studies]*, No. 1, Serial No. 5, pp. 155–172.
- Sharafi, Mahbubeh, & Haj-Ayni, Masoumeh. (1394/2015). "Insight and Method in the Historiography of Hafiz-i Abbru." *Studies in Islamic History*, No. 24.
- Shokri, Soheila. (1387/2008). "Economy in the Geography of Hafiz-i Abbru." *Ketab-e Mah-e Tarikh va Joghrafiya** [History and Geography Book of the Month].
- Shohani, Siavash. (1389/2010). "The Paradigm of Historiography in Iran: A Model of One Thousand Years of Historiography from the Late Third Century to the Rise of the Constitutional Movement." *Studies in Islamic History*, 2(6), pp. 75–102.
- Spuler, Bertold, et al. (1388/2009). *Historiography in Iran*. Translated by Ya'qub Azhand. Tehran: Nashr-e Gostareh.

- Tahami, Gholamreza. (1386/2007). Dictionary of Notable Figures in Islamic History (Vol. 2). Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Entesar.
- Tucker, et al. (1384/2005). The Timurids. Translated and compiled by Ya'qub Azhand. Tehran: Mowla.
- Uzka'i, Parviz. (1373/1994). Historians of Iran. Tehran: Iraj Afshar Endowment Foundation.